

ЎЗБЕК ТИЛИДА ТИЛ ОЛДИ УНЛИЛАР ДИСТРИБУЦИЯСИ

Radjabov Nasir Nasimovich

*O'R Jamoat xavfsizligi universiteti
Tillarni o'rganish kafedراسi professori
fil.fan.falsafa doktori (PhD), dotsent*

Мақола ўзбек тилидаги унлиларнинг сўздаги дистрибуцияси тадқиқига бағишланган. Унда ўзбек тилида тил олди унлилар дистрибуциясининг урғули ва урғусиз ҳолатдаги ўзига хослиги тадқиқ қилинган. Шунингдек, мақолада тил олди унлиларининг сўздаги ўрнига кўра воқеланадиган турли хил аллофонлари ҳам ўрганилган. Мақола сўнгида, ўзбек тилидаги тил олди /a/, /ɪ/ унлиларининг сўздаги ўрни чекланмаган, /e/ унлисининг сўздаги ўрни эса чекланган, деб хулоса қилинган.

Калит сўзлар: нутқ товуши, фонема, тил олди унли, дистрибуция, бўғин, урғули ҳолат, урғусиз ҳолат.

Ўзбек тилида /ɪ, e, a/ тил олди унлиларининг дистрибуцияси уларнинг урғули ёки урғусиз ҳолатига боғлиқ ҳолда ўзаро фарқланади.

/e/ фонемаси дистрибуциясига кўра урғули ҳолатда одатда сўз бошида ва ўртасида, урғусиз ҳолатда кўпроқ сўз бошида учрайди. *ет, бер; егди, тегди*. “Бу фонема ... кўп бўғинли сўзларнинг биринчи бўғинида (*этик, тешик, бешик* каби) кўпроқ қўлланади” [4, 114], иккинчи бўғинда нисбатан кам учрайди: бойчечак. Сўз охирида эса у очиқ бўғинда “э” юкласида, ёпиқ бўғинда урғу олмайдиган аффиксларда учраши мумкин: *бор-э, йўғ-э; ойдек, отдек*. “/e/ унлиси чуқур тил орқа /қ, ғ/ ундошларидан кейин умуман учрамайди. Бироқ, у /х/ ундошидан кейин бир нечта сўзларда учрайди: *хеш (тожикча қариндош), хендбол (инглизча қўл тўпи ўйини)*. Шу сабабли, /e/ нинг тил орқа аллофонининг қўлланиши жуда чекланган. /e/ нинг тил олди аллофони кўпроқ учрайди” [1, 76]. Урғусиз /e/ товуши урғули /e/ га нисбатан кучсизроқ талаффуз қилинади. Натижада унинг сифатидаги аниқлик ҳам биров камаяди, лекин сифатдаги ўзгариш урғусиз /e/ унлисини урғули ҳолатдагидек талаффуз қилишга тўсқинлик қилмайди. Ўзбек тилига араб, форс тилларидан ўзлашган сўзларда урғусиз /e/ янада кучсизланиб, тор унлига мойил талаффуз қилиниши мумкин: *меҳмон [mihmon], мезбон [mizbon], меҳнат [mihnat]*. Шунингдек, /e/ унлиси “... русча-интернационал сўзлар таркибидаги урғусиз бўғинда яна ҳам торроқ (и унлисига яқин) талаффуз қилинади: *телефон >тилифон, телевизор>тиливизор*” [3, 51]. /e/ унлиси “туркий сўзларда биринчи бўғиндан кейинги бўғинларда ишлатилмайди (бор-э, йўғ-э сўзларидаги “э” юкласи бундан мустасно)” [4, 114]. Туркий тилларда, жумладан, ўзбек тилида ҳам яқка сўзларда урғу, асосан, сўзнинг охириги бўғинида бўлади. Бу ҳолат /e/ унлисини кўп бўғинли сўзларда урғули бўғиндан кўра урғусиз бўғинда кўпроқ қўлланишини кўрсатади. А.Сёберг /e/

унлисининг тўртта аллофонини фарқлайди [7, 16]. У /e/ унлиси сўз бошида икки ундош орасида келганида юқори-ўрта олд, ёпикроқ, лабланмаган (high-mid, front, quite close, unrounded vowel) аллофонига эга бўлиб, /ɪ/ унлисига яқинроқ талаффуз қилинишини таъкидлайди: *келтиринг* [kel'tɪrɪŋ], *менга* [meŋga], *беш* [beʂ]. /e/ унлиси урғули бўғинда чўзиқроқ, урғусиз бўғинда қисқароқ талаффуз қилинади: *бер* ['ber], *берди* [ber'dɪ].

/a/ фонемаси дистрибуциясига кўра сўзнинг исталган бўғинида келиши мумкин: *арт, кам, сана, арра, ўнта, чакана, четлатади, айлантирма*. /a/ унлиси чуқур тил орқа ундошлари таъсирида орқа қатор унлига мойил талаффуз қилинади: *қарамоқ, ғамлади, хато*. Урғусиз ҳолатда /a/ унлиси урғули ҳолатга нисбатан қисқароқ талаффуз қилинади, лекин унинг сифати ўз “борлиғини” сақлаб қолади. Масалан, “... дарахт сўзининг урғусиз бўғинидаги [a] қисқа ва кучсиз талаффуз қилинса-да, ўз сифатини деярли ўзгартрмайди Булардан ташқари, /a/ унлисининг лаб ундошлари билан ёнма-ён қўлланганда кучсиз лабланган /o/ унлисига ўтиш ҳоллари ҳам учрайди: ... аввал – овал, гавда – говда” [2, 14-15]. Бундай ҳолларда, урғусиз /a/ унлисининг кучсиз лабланган /o/ унлисига мойил талаффуз қилиниши фақат оғзаки нутққа хос бўлиб, адабий талаффузда учрамайди.

/ɪ/ фонемаси дистрибуциясига кўра урғули ҳолатда сўзнинг турли ўринларида кела олади: *ип, бир, берди*; Урғусиз ҳолатда у, асосан, сўзнинг бошида ва ўртасида учрайди: *икки, учинчи, кийимида, қимирладилар*. Урғусиз /ɪ/ унлиси сўзнинг охири бўғинида сўроқ, таъкид маъноларини ифодаловчи *-ми, -чи* юкламаларида: *айтдими? сен-чи?*; буйруқ маъносини англатувчи буйруқ феълнинг тусловчи қўшимчаларида: *боргин, борсин*; феъл ясовчи *-и* қўшимчасида: *бойи, ками*; гумон олмоши ясовчи *-дир* қўшимчасида: *кимдир, нимадир*; тўлиқсиз феълнинг қисқарган шаклларида: *эмиш, эди*; шунингдек, феъл даража ясовчиларидан сўнг қўшилган тусловчи қўшимчаларда: *ювинди, кийинди* [6, 8-9] учрайди. Маълумки, /ɪ/ унлиси урғусиз ҳолатда урғули ҳолатга нисбатан анча қисқа талаффуз қилинади. Умуман унлиларнинг нисбатан қисқароқ талаффуз қилинишида бир нечта фонетик омиллар таъсир кўрсатади. Ана шундай фонетик омиллардан бири унлининг сўздаги ўрни бўлса, яна бири редукциянинг уларга таъсири саналади. Редукцияга учраган унлининг миқдорий томони ва интенсивлиги (товуш кучи) унга ёндош келган ундошлар билан ҳам боғлиқ. Агар тор унли жарангсиз портловчилар: /п, т, к, қ/ ёки жарангсиз сирғалувчилар: /с, ф, х, ш, ч/ ёки жарангсиз портловчи ва сирғалувчи қуршовида келса, миқдорий томондан қисқа ва интенсивлиги кучсиз бўлади [5, 22]. Демак, икки жарангсиз ундош орасида келган [ɪ] унлиси икки жарангли ундош (/р, л, м, н, з/ ундошлари бундан мустасно) орасида келган урғусиз [ɪ] унлисидан сезиларли даражада қисқа бўлади: *пишди, виждон*. Жарангли ундошлар, аynиқса, /й/ ундоши билан ёнма-ён келган [ɪ] унлиси нисбатан чўзиқроқ талаффуз қилинади: *йигирма, кийими*. Урғусиз ҳолатда /ɪ/ унлисининг бошқа урғусиз унлилардан ўзига хослиги шундаки, у тез талаффузда икки жарангсиз ундош орасида тўлиқ редукцияга учраши ҳам мумкин: *пуста* [psta], *пичоқ*

[pchoq]. Ўрта ва қуйи кенг унлилар эса тез талаффузда тушиб қолмайди: *берду [berdɪ]*, *бўри [bo'ɾɪ]*, *арпа [arpa]*, *олду [oldɪ]*. /ɪ/ унлиси баъзан урғули бўғинда ҳам редукцияга учрайди ва қисқа талаффуз қилинади. Бу ҳолат, /ɪ/ унлиси сонор товушлар (/р, л, м, н/) ва жарангли /з/ ундоши билан ёнма-ён келганда юзага келади: *сир, тил, сир, мин, қиз*. Бунда /ɪ/ унлиси қисқа бўлса-да, талаффуз қилинади. Чунки, /ɪ/ унлиси урғули бўғинда қисман редукцияга учрайди. Урғусиз бўғинда /ɪ/ унлиси жарангли ундошлар орасида қисман, жарангсиз ундошлар орасида тўлиқ редукцияга учрайди: *виждон [viʒdon]*, *жиддий [jiddɪy]*; *пишириш [p(ɪ)ʃɪrɪʃ]*, *шишириш [sh(ɪ)sh(ɪ)rɪʃ]*, *писта [p(ɪ)stɑ]*, *мишладу [t(ɪ)ʃlɑdɪ]*. Демак, /ɪ/ унлиси урғули бўғинда қисман, урғусиз бўғинда қисман ёки тўлиқ редукцияга учраши мумкин. Қисман редукцияга учраган /ɪ/ унлиснинг сифати биров ўзгариши сабабли, у қисқа /ɪ/ тарзида талаффуз қилинади. Урғусиз бўғинда тўлиқ редукцияга учраган /ɪ/ унлиси сифат ва миқдорнинг анча камайиши туфайли талаффузда деярли эшитилмайди. А.Абдуазизов /ɪ/ унлиснинг аллохроник ўзгарувчанлигини шундай изоҳлайди: “ ... ўзбек тилидаги /ɪ/ фонемаси миқдорий жиҳатдан муайян эмас – бу фонеманинг миқдорий таснифи турли товушлар билан ёндош ҳолатда нормал талаффуздан у ёки бу томонга қараб ўзгаради. Лекин, /ɪ/ унлиснинг сўз охирида урғули бўғиндаги ҳолатда учрайдиган варианты аслида кучли позиция бўлгани учун асосий вариант деб ҳисобланиши зарур эди. Бироқ, *икки [ɪkkə]*, *берду [berdə]*, *тилим [tɪləm]*, *янги [yangə]* каби сўзларда урғули бўғинда /ɪ/ - /ə/ томон силжиб, бир йўла сифат ва миқдорий жиҳатдан фарқланади” [1, 75-76].

Юқоридаги таҳлилга асосланиб, ўзбек тилидаги тил олди унлиларини урғусиз ҳолатда сўздаги ўрнига кўра шартли равишда иккига ажратиш мумкин:

а) бўғин турига кўра сўздаги ўрни чегараланмаган урғусиз унлилар: /а/, /ɪ/. Бунда урғусиз /а/, /ɪ/ унлилари сўзнинг исталган ўрнида очиқ бўғинда ҳам, ёпиқ бўғинда ҳам келиши мумкин.

б) бўғин турига кўра сўздаги ўрни чегараланган урғусиз унлилар: /е/. Бу урғусиз унлилар сўздаги ўрни чегараланганлиги туфайли, асосан, сўз бошида ҳамда охиридаги очиқ ҳамда ёпиқ бўғинларда кела олади. Сўз ўртасидаги (кўп бўғинли сўзларнинг иккинчи бўғинида) очиқ ҳамда ёпиқ бўғинларда мазкур урғусиз унлининг қўлланиш доираси чекланган. Сўз ўртасида урғусиз /е/ унлиси, асосан, очиқ бўғинда учрайди (1-жадвалга қаранг).

1-жадвал

Тил олди унлиларининг бўғин турига кўра сўздаги ўрни

Унлилар	Сўздаги ўрни	Бўғин тури	
		Очиқ бўғин	Ёпиқ бўғин
/ɪ/	сўз бошида (1-бўғин) сўз ўртасида (2-бўғин) сўз охирида (2-3-4 бўғин)	иморат, тикади кийими бойи, ювинди	икки, тикди учинчи нимадир

/e/	сўз бошида (1-бўғин) сўз ўртасида (2-бўғин) сўз охирида (2-3-4 бўғин)	эшик, тешик бойчечак бор-э, йўф-э	эчки, сепди – ойдек, отдек
/a/	сўз бошида (1-бўғин) сўз ўртасида (2-бўғин) сўз охирида (2-3-4 бўғин)	анор, сариқ чакана, пакана ўнта, юзларча	арра, катта четлатди ишчисан, ўқувчисан

Хулоса қилиб айтганда, ўзбек тилида тил олди унлиларининг сўздаги дистрибуцияси урғули ва урғусиз ҳолатда ўзаро фарқ қилади. /a/, /ɪ/ унлилари урғули ҳолатда ҳам, урғусиз ҳолатда ҳам сўзнинг исталган ўрнида қўлланади. /e/ унлиси урғули ҳолатда сўз бошида ва ўртасида, урғусиз ҳолатда эса кўпроқ сўз бошида учрайди. Сўз охирида /e/ унлиси урғули ҳолатда учрамайди, урғусиз ҳолатда эса кам учрайди.

АДАБИЁТЛАР:

1. Абдуазизов А. Ўзбек тили фонологияси ва морфонологияси. 2-нашр. – Т.: Ўқитувчи, 2010. – 172 б.
2. Азизов О., Сафаев А., Жамолхонов Ҳ. Ўзбек ва рус тилларининг қиёсий грамматикаси. – Т.: Ўқитувчи, 1986. – 256 б.
3. Асқарова М., Қосимова К., Жамолхонов Ҳ. Ўзбек тили. – Т.: Ўқитувчи, 1989. – 280 б.
4. Жамолхонов Ҳ. Ўзбек тилининг назарий фонетикаси. – Т.: Фан, 2009. – 222 б.
5. Маматов Ж.Т. Ўзбек тилида редукция: Филол. фан. ном. дисс. автореферати. – Т., 2009. – 26 б.
6. Ғуломов А. Ўзбек тилида урғу. – Т., 1947. – 28 б.
7. Sjoberg A.F. Uzbek Structural Grammar. Indiana University. Vol.18. The Hague, 1963. – 158 p.